

نقش واترمارک‌ها در اوراق کتابتی ایران

محمدعلی کریم‌زاده تیریزی*

(لندن)

واترمارک‌ها یا ته‌نقش‌ها علائمی هستند که در زمینه کاغذهای کارخانه‌ای خارجی نقش بسته و نام کارخانه و تاریخ ساخت کاغذ را نشان می‌دهد.

این علائم متنوع که هر کارخانه در زمینه کاغذها ثبت می‌نمایند علائم سفیدرنگی هستند که در حالت عادی دیده نمی‌شوند و اگر مقابل نور آفتاب و یا چراغ قرار بگیرد، تمام مشخصات آن به طور وضوح آشکار می‌گردد، ولی اگر رنگ کاغذها تیره و یا رنگی باشند علائم ثبت شده به سختی رؤیت می‌شوند.

در اغلب واترمارک‌ها علاوه بر نام و علامت مخصوص کارخانه تاریخ آن نیز قید شده که معلوم می‌دارد کاغذ مربوطه در چه سالی ساخته شده و به بازار ایران صادر شده است.

این کاغذها اغلب محصول کارخانجات کاغذسازی روسیه و انگلیس بوده که به ایران وارد می‌شده و مورد مصرف کاتبان و خطاطان و سایر مصرف‌کنندگان کاغذ قرار می‌گرفته است.

در هنر کتابتی ایران، به خصوص در فرامین سلطنتی و عقدنامه‌ها و قباله‌های خرید املاک و عمدتاً ذیل کتاب‌ها و نسخه‌های خطی، مقدار زیادی از این کاغذهای واترمارک دار به مصرف رسیده‌اند که همسانی دقیقی با تاریخ نسخه‌ها دارند.

در مورد نسخه‌های خطی پرارزشی که تاریخ کتابت نداشته یا اینکه اول و آخر آن مفقود شده است و حتی در هامش و پشت جلد آن نیز نوشته‌ها و مهرهایی مبنی بر اصالت تاریخی نسخه یاد نشده، تنها مدرکی که می‌شود براساس آن تاریخ نسخه را مسجل ساخت همانا وجود واترمارک‌های تاریخی است که در زمینه کاغذ مشاهده می‌گردد.

به طور خلاصه واترمارک‌ها نقش عمده‌ای در شناسایی تاریخ کتابت نسخه‌ها دارند و یکی از دلایل عمده کشف اسناد بدون سنه می‌باشند.

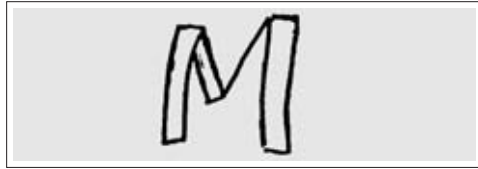
نگارنده از سالیانی پیش به جمع‌آوری واترمارک‌ها اقدام نمودم و ابتدا از اسناد مجموعه خود که در اختیار داشتم کپی برداری کرده و نمونه‌ها را تنظیم و ترسیم و اصلاح نمودم که حالیه سی و پنج علامت گوناگون با شرح اختصاری مشخصات آنها پیش روی شما قرار گرفته است.

به طوری که مسبقاً کپی برداری از واترمارک‌ها فوق‌العاده مشکل و در مواردی نقش آنها بسیار کم‌رنگ و بهم تنیده ثبت شده و در انواع دیگر علائم یک صفحه کامل در صفحات مختلف یک نسخه بریده شده و جدا از یکدیگر قرار گرفته‌اند که می‌بایستی هر تکه آنها جداگانه کپی شده و به هم وصل گشته تا واترمارک صحیح و یکدست به عمل آید. به هر حال با مشکلات فراوانی که در کپی واترمارک‌ها داشتم توانستم گونه‌های مختلف آنها را به دقت تمام ترسیم نموده و به علاقه‌مندان ارائه نمایم.

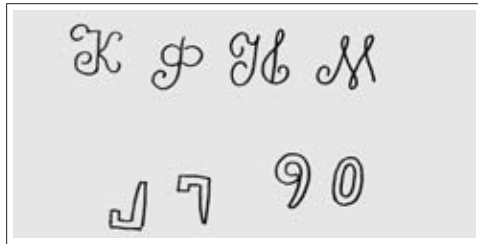
در این نمونه‌ها ابتدا از قدیم‌ترین قباله و فرمان واترمارک‌دار که به ترتیب شامل قباله فروش ملکی به تاریخ ۱۷۳۷/۱۱۵۰م و «سواد فرمان نادرشاه در باب سه نفر جاریه» به تاریخ شهر جمادی الاولی ۱۷۳۷/۱۱۵۰م است و همچنین واترمارک دیگری که با تاریخ ۱۱۸۷/۱۷۷۳م دیده می‌شود شروع شده و بقیه واترمارک‌ها با شرح اختصاری و ثبت تاریخ و سایر مشخصات ذکر شده است.

* نویسنده و پژوهشگر مستقل اسناد و نسخه‌های خطی.

ش ۴: سند ش ۲۷۴، اندازه واترمارک: ۲/۵×۲/۷ س.م. قباله فروش ملک اراضی مزروعی قریه قنجوس مشهور به (اورود) با جبال و مراتع و غیره بمبلغ یک تومان و دو هزار دینار، رجب ۱۱۸۷/۱۷۷۳. اندازه قباله: ۱۴×۲۲/۵ س.م.

ش ۵: سند ش ۲۲ F. زمینه کاغذ سفید. تاریخ ساخت کاغذ: ۱۲۰۵/۱۷۹۰. اندازه واترمارک: ۱۰/۵×۵/۵ س.م. فرمان آقا محمدخان قاجار، رمضان ۱۲۰۷.

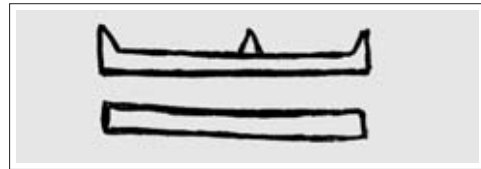
ش ۶: سند ش ۲۳ F. زمینه کاغذ سبز روشن. تاریخ ساخت کاغذ: ۱۲۰۷/۱۷۹۲. اندازه واترمارک: ۱۶/۵×۱۰ س.م. فرمان آقامحمدخان قاجار، شوال ۱۲۱۰.

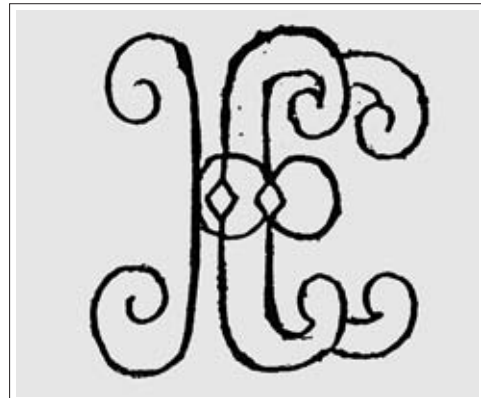
ش ۱: سند ش ۲۷۳. اندازه واترمارک: ۱۰/۵×۹ س.م. قباله فروش ملک مبنی بر فروش یک زوج از عوامل قریه قنجوس به زمان ولد علی بیک بمبلغ ده تومان تبریزی، محرم ۱۰۸۰/۱۶۶۹. اندازه قباله: ۱۸×۳۰ س.م.

ش ۲: سند ش ۱۶ F. زمینه کاغذ سفید. اندازه واترمارک: ۵×۲ س.م. در بالای این علامت که فوق العاده کم رنگ است یک علامت چهارگوش وجود داشته که به کلی محو گشته است. سواد فرمان نادرشاه در باب سه نفر جاریه، جمادی الاولی ۱۱۵۰/۱۷۳۷.

ش ۳: سند ش ۲۷۵. اندازه واترمارک: ۴/۵×۴/۲ س.م. قباله فروش چهل و هشت فرد از عوامل از شش دانگ اراضی دایر و بایر به مبلغ یک تومان و دو هزار دینار، شوال ۱۱۸۷/۱۷۷۳. اندازه قباله: ۱۹×۳۲ س.م.

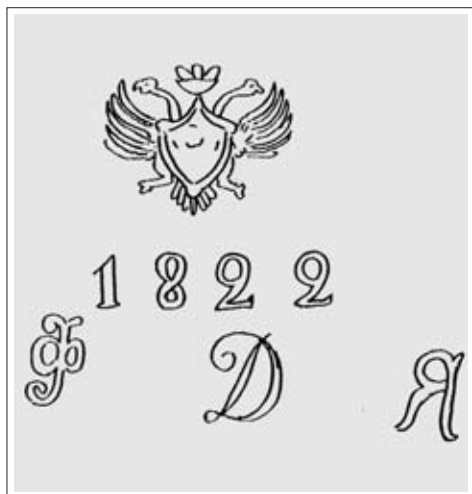

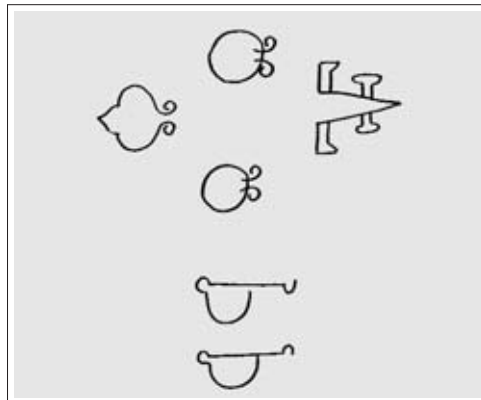
ش ۱۰: نسخه‌ش ۱۶۴. زمینه کاغذ سفید و آبی کم‌رنگ. اندازه واترمارک: ۵/۴×۵/۵ س.م. دفترچه اشعار، ۱۸۳۶/۱۸۲۰.

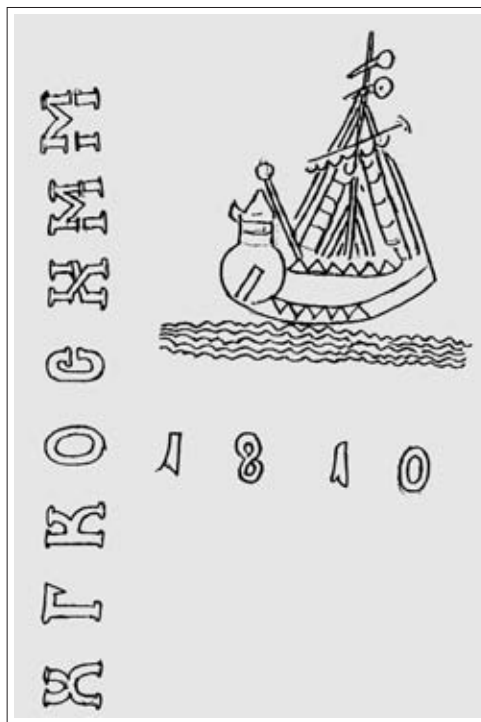
ش ۱۱: سندش ۱۰۷۶. زمینه کاغذ سبز مایل به آبی. تاریخ ساخت کاغذ: ۱۸۲۲/۱۲۳۸. اندازه واترمارک: ۱۳×۱۱/۵ س.م. فرمان فتحعلی شاه برای محمد میرزا درباره‌ی علی بیگ بیات و محمدعلی، رجب ۱۲۴۰.

ش ۷: سندش ۲۱۶. زمینه کاغذ سفید رگه‌دار کارخانه‌ای. دارای دو علامت. اندازه واترمارک: ۱۱×۹/۵ س.م. فرمان آقامحمدخان قاجار، شوال ۱۲۱۰/۱۷۹۵.

ش ۸: سند ۱۰۴۶. زمینه کاغذ سفید. تاریخ ساخت کاغذ: ۱۸۱۰/۱۲۲۵. دارای دو علامت. اندازه واترمارک: ۲۳×۱۴/۲ س.م. فرمان حسنعلی میرزا پنجمین فرزند فتحعلی شاه، ذیحجه ۱۲۲۶.

ش ۹: سند ۱۰۶۶. زمینه کاغذ سفید مایل به زردی. اندازه واترمارک: ۱۲×۷/۳ س.م. فرمان فرمانفرما درباره‌ی پرداخت ۲۵ تومان به شیخ شرف‌الدین، محرم ۱۲۳۴.

ش ۱۲: سند ش ۱۵۶۴. زمینه کاغذ سفید. تاریخ ساخت کاغذ: ۱۲۳۹/۱۸۲۳. اندازه و اترمارک: ۵/۵×۱۳/۵ س.م. فرمان حسنعلی میرزا فرزند فتحعلی شاه قاجار، مربوط به موقوفی قریه اسنفدیان، ربیع الاول ۱۲۴۲.

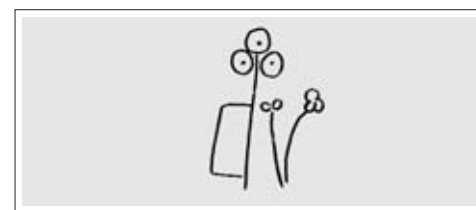
ش ۱۳: نسخه ش ۱۶۴. رنگ کاغذ سفید مایل به زردی. اندازه و اترمارک: ۱/۴×۱۰/۸ س.م. جزوه ادعیه برای محمدشاه قاجار، شعبان ۱۲۴۱/۱۸۲۵.

ش ۱۴: نسخه ش ۳۷. زمینه کاغذ سفید مایل به زردی. اندازه و اترمارک: ۱۵×۱۰/۸ س.م. دیوان حافظ، محرم ۱۲۴۳/۱۸۲۷.

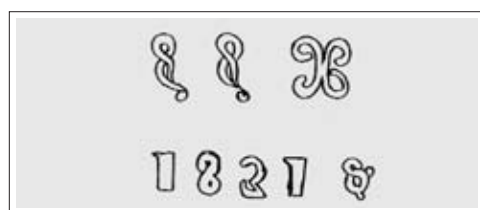
ش ۱۵: نسخه ش ۱۱۷. زمینه کاغذ (سبز؟) روشن. اندازه و اترمارک: ۵/۵×۳/۸ س.م. جُنگ اشعار فارسی و ترکی، جمادی الاولى ۱۲۴۴/۱۸۲۸.

ش ۱۶: سند ش ۱۰۸۴. زمینه کاغذ سبز کم رنگ. تاریخ ساخت کاغذ: ۱۲۴۵/۱۸۲۹. اندازه و اترمارک: ۱۴/۲×۹/۵ س.م. فرمان فتحعلی شاه برای علی خان قراگوزلو، ربیع الثاني ۱۲۴۸.

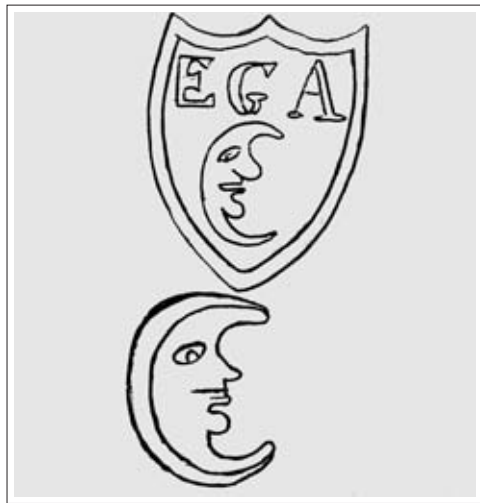

ش ۱۷: سند ش ۱۵۷۴. زمینه کاغذ آبی. تاریخ ساخت کاغذ: ۱۲۷۴/۱۸۳۱. اندازه و اترمارک: ۷/۲×۹/۲ س.م. فرمان امام قلی میرزا، پسر ششم فتحعلی شاه، در مورد بخشش یک اسب و هفتاد من گندم، جمادی الاولى ۱۲۵۰.

ش ۱۸: سند ش ۱۱۶۴. تاریخ ساخت کاغذ: ۱۲۴۸/۱۸۳۲. اندازه و اترمارک: ۱۸×۱۳/۵ س.م. دارای دو علامت. فرمان با مهر محمدشاه قاجار، شعبان ۱۲۵۱.

ش ۲۳: سند ش ۱۳۰F. زمینه کاغذ سفید. اندازه واترمارک: ۱۰×۷/۲ سم. اولین فرمان ناصرالدین شاه با مهر انحصاری سلطنتی مبنی بر تعیین میرزا عبدالجبار در شغل مصلحت‌گذاری بغداد، شوال ۱۲۶۴/۱۸۴۷.

ش ۲۴: نسخه ش ۷۷. زمینه کاغذ سفید کدر. اندازه واترمارک: ۲×۱۸/۶ سم. خمسه نظامی، ۱۲۶۸ق.

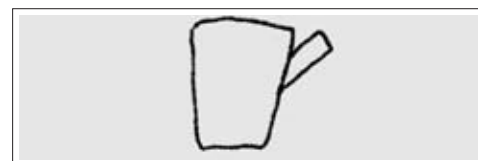

ش ۲۵: سند ش ۱۵۹F. زمینه کاغذ آبی کم‌رنگ. تاریخ ساخت کاغذ: ۱۲۷۶/۱۸۵۹. اندازه واترمارک: ۱۸×۱۴/۲ سم. فرمان مسعود میرزا درباره شصت تومان بدهی، ذی‌قعدة ۱۲۸۰. در اصل فرمان خطوط با آرم کارخانه فاصله دارد.

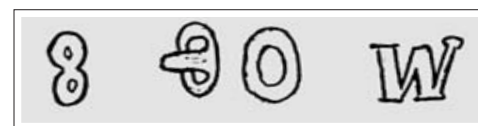
ش ۱۹: سند ش ۱۰۹F. زمینه کاغذ سبز کم رنگ. تاریخ ساخت کاغذ: ۱۲۴۹/۱۸۳۳. اندازه واترمارک: ۱۴/۴×۷/۵ سم. فرمان فتحعلی شاه برای نیرالدوله فرخ سیر (؟) میرزا صاحب اختیار همدان، ربیع‌الثانی ۱۲۵۰.

ش ۲۰: سند ش ۱۱۰F. زمینه کاغذ سفید. اندازه واترمارک: ۲×۲/۲ سم. فرمان با مهر عباس میرزا به اردشیر میرزا، در خصوص قشلاق طایفه شاهسون افشار، صفر ۱۲۴۹/۱۸۳۳.

ش ۲۱: سند ش ۱۱۵F. زمینه کاغذ سفید هاله‌ای از سبز. اندازه واترمارک: ۲/۸×۹/۲ سم. فرمان محمد شاه قاجار به منوچهرخان معتمدالدوله، ذیحجه ۱۲۵۰.

ش ۲۲: سند ش ۱۱۷. زمینه کاغذ سفید. دارای دو علامت. اندازه واترمارک: ۱۲×۶/۳ سم. فرمان با مهر سلطنتی محمدشاه برای قاسم خان سرتیپ، صفر ۱۲۵۴/۱۸۳۸.

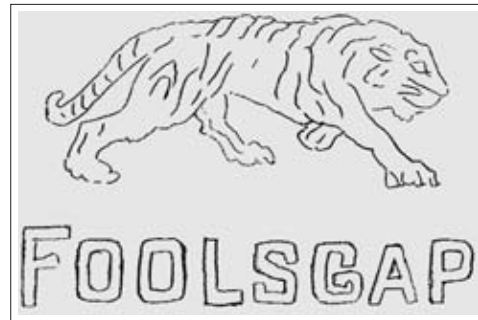
ش ۲۸: نسخه ش ۳۲. زمینه کاغذ سفید رگه‌دار. اندازه واترمارک: ۱۰/۴×۹ س.م. نسخه گلستان سعدی، ۱۸۷۱/۱۳۸۸.

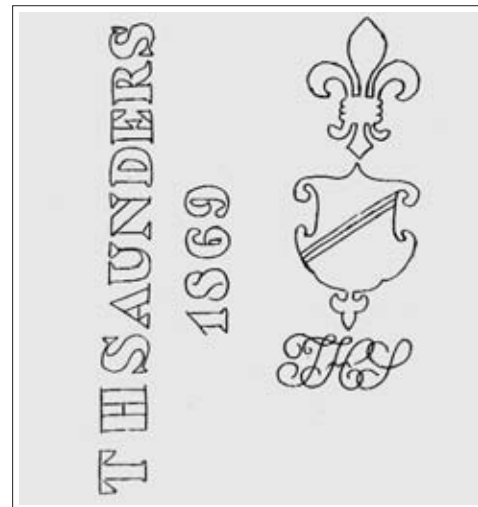
ش ۲۹: نسخه ش ۱۷۷. زمینه کاغذ سفید رگه‌دار. اندازه واترمارک: ۱۴/۶×۷/۸ س.م. واترمارک تناسب قرینه‌ای نداشت. ذیل نسخه تاریخ ناپلئون، ۱۸۷۳/۱۲۹۰.

ش ۲۶: سند ش ۹۹. زمینه کاغذ سفید. اندازه واترمارک: ۸/۵×۱۳/۲ س.م. جنگ اشعار از شعرای مختلف، ۱۲۸۰ ق.

ش ۲۷: سند ش ۱۲۹F. زمینه کاغذ سفید. تاریخ ساخت کاغذ: ۱۲۸۶/۱۸۶۹. دارای دو علامت. اندازه واترمارک: ۲۰/۲×۱۳/۷ س.م. فرمان مربوط به سفارت مشیرالدوله در عثمانی، جمادی الآخر ۱۲۸۹.

ش ۳۰: نسخه ش ۱۵۷. زمینه کاغذ سفید مایل به زردی. اندازه واترمارک: ۱/۶×۲/۹ س.م. جنگ فارسی ترکی، به خط شیخ صادق، ۱۸۷۴/۱۲۹۱.

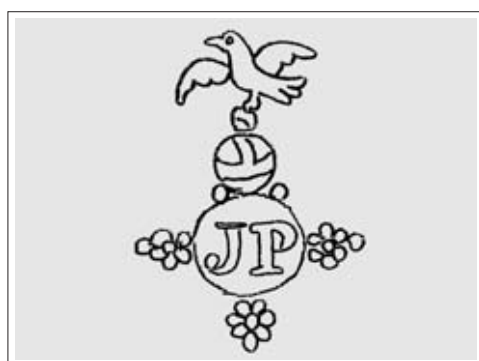

ش ۳۳: سند ش ۱۴۴. زمینه کاغذ سفید. اندازه واترمارک: ۲/۳×۱۴/۶ س.م. فرمان بامهر سلطنتی محمدشاه برای بهمن میرزا.

ش ۳۴: واترمارک‌های بسته کاغذی رنگی جهت فرامینی حدود ۸۰ ورق، از دوره ناصری. اندازه واترمارک‌ها به ترتیب: ۱۴/۲×۷/۵ س.م، ۵/۹×۱۱/۲ س.م و ۶/۶×۵/۴ س.م.

ش ۳۵: نسخه ش ۱۲۷. دوره ناصری. زمینه کاغذ سفید مایل به زردی. اندازه واترمارک: ۲۲/۸×۱۶/۸ س.م. جنگ اشعار.

ش ۳۶: سند ش ۱۹۵۴. اندازه واترمارک: ۸/۹×۱۲/۹ س.م.

ش ۳۱: سند ش ۱۹۵۴. زمینه کاغذ آبی کم‌رنگ. تاریخ ساخت کاغذ: ۱۲۹۸/۱۸۸۰. اندازه واترمارک: ۲۱/۶×۱۳/۵ س.م. رقم مربوط به معاف کردن از مالیات دیوانی سیدمحمدحسین پیشنماز، رمضان ۱۲۹۸. محل محو شده و ناخوانای واترمارک‌ها زیر نوشته‌های فرمان قرار گرفته است. این دو علامت در یک فرمان ثبت شده است.

ش ۳۲: نسخه ش ۳۶. زمینه کاغذ سفید. اندازه واترمارک: ۲۰/۵×۱۵/۲ س.م. که دارای سه علامت مجزا از یکدیگر است: ۱۳۰۴/۱۸۸۶ و ۱۳۰۰/۱۸۸۲. کیمیای سعادت، به خط محمد لطیف، ۱۲۵۶.

